УДК 718

О.В. Бачинська
старший викладач каф.
інформаційних технологій в архітектурі КНУБА

ІСТОРИЧНІ КЛАДОВИЩА КИЄВА У КОНТЕКСТІ РУСЬКО-ТУРЕЦЬКИХ ВІЙН

Анотація: у статті розглядаються чотири міських кладовища Києва, як відбитки руcько-турецьких війн; їх історія; роль цвинтаря, як історичного свідоцтва; ймовірність збереження та можливість відродження поховань турецького кладовища.

Ключові слова: Київ, руcько-турецька війна, кладовище, історія, спадщина, інформація, втрата, відродження.

Київ – давне місто і має багату історію. Навіть руcько-турецькі війни залишили свій відбиток на його території, хоча місто безпосередньо не приймало участі у бойових діях. Це чотири міські кладовища, на яких були поховані учасники цих війн. Три з них знищені, але вивчення їх історії надає шанс відновлення хоч частини інформації, втраченої зі знищеними могилами.

Історичні міські кладовища Києва були відзначені серед втрачених об’єктів на карті знищених пам’яток Києва Проценко Л. (1), але їх історія у контексті руcько-турецьких війн докладно не вивчалася.

Метою дослідження є історичні кладовища Києва, пов’язані з руcько-турецькими війнами.

З кінця XVII ст. до кінця XIX ст. між Османською Туреччиною і Росією відбулася велика кількість війн за територію. Дві останні у XIX ст.: Кримська війна 1853–1856 рр. та руcько-турецька війна 1877–1878 рр., події яких розгорталися відповідно в Криму та на Балканах (2). Незважаючи на те, що військові події відбувалися далеко від Києва, навіть на його території виявлені сліди цих війн. Серед багатьох історичних міських кладовищ виявлені три цивільні, на яких серед громадян міста були поховання героїв Кримської та руcько-турецької війни 1877–1878 рр., та одне військове турецьке. Всі чотири кладовища знаходилися у різних районах Києва, але однаково розташовувалися за межею київської забудови у зеленій зоні (рис. 1, а).

Перше – Солом’янське, XIX ст., цивільне. Виникло у зеленій зоні передмістя Солом’янка як продовження житлової забудови по вул. Ігнатіївська. Пізніше забудова дійшла до території кладовища, напроти з’явилася артилерійська школа, далі – городи. Територія потроху освоювалася, але все одно залишалася околицею Києва (1, 3, 4).

Рис. 1. Карта забудови сучасного Києва з накладкою плану 1855 р.
Умовні позначки:
– р. Дніпро та інші водоймища;
– забудова міста XXI ст.;
– забудова міста XIX ст.;
– мережа автомагістралей;
– кордони сучасного міста;
– християнські кладовища;
– турецьке кладовище.

Рис. 1. Сліди русько-турецьких війн на території Києва: а) карта Києва з забудовою середини XIX і XXI ст. і кладовищами, де були поховані учасники русько-турецьких війн; б)–д) сучасний стан кладовищ: б) поховання XX ст. на Солом'янському кладовищі; в) Миколаївська церква-ротонда та парк на кладовищі Аскольдова могила; г) військова ділянка Лук'янівського кладовища з телевізійною вишкою позаду; д) вид на гору, де колись розташовувалося Звіринецьке турецьке кладовище.

Друге – Аскольдова могила, кінця XVIII ст., цивільне, аристократичне. Виникло на Печерській ділянці на уступі гори високого правого берегу Дніпра з краю великого монастирського комплексу біля Миколаївського спуску. Разом з Миколаївською церквою на Аскольдовій могилі утворювало складову частину монастирського комплексу поряд з Київською цитаделлю. Комплекс мав три частини: Військово-Миколаївський собор із супутніми спорудами (будувався як монастирський собор, але пізніше був переданий у користування військовим, що знаходилися у Київській фортеці), Слупську Миколаївську церкву з монастирськими спорудами і Миколаївську церкву на Аскольдовій могилі з невеличкими спорудами і кладовищем навколо (1, 3, 4).

Третє – Лук'янівське, XIX ст., цивільне. Виникло на околиці Лук'янівської ділянки на краю житлової забудови по вул. Старожитомирська. Навколо розташовувалися міське пасовисько, армійський табір, дачі. Пізніше поряд з кладовищем з'явився тир для полювання, через вулицю Пушкінський парк та іподром (1, 3, 4).

Четверте кладовище – найбільш цікаве з усіх – Звіринецьке турецьке, кінця XIX ст., військове. Розташовувалося на Печерській ділянці в передмісті Звіринець на вершині гори правого берегу Дніпра. Місцевість навколо цвинтаря була складною за рельєфом: невеликі по площі високі пагорби чергувалися з западинами та терасами, тому в цьому районі майже не було забудови. Лише поряд з кладовищем – невеликий район Кораваївщина. Ближче до берега Дніпра розташовувалися два чоловічі монастирі Видубицький та Троїцький Іонінський. Ця частина Києва була заселена здавна і Видубицький монастир виник ще за часів Київської Русі (4, 5). Троїцький Іонінський був заснований набагато пізніше у 1864 р. (6). Недалеко від Звіринця на сусідньому Печерську знаходилася Київська цитадель і розміщувалися військові частини (4, 7). Саме тому, що Київ мав фортецю, він відігравав певну роль у військовій стратегії Росії у русько-турецьких війнах. Території навколо цитаделі на Печерську, включаючи Звіринець, належали військовим. На Звіринці навколо гори з кладовищем знаходилися: землі для практичних саперних робіт, саперні бараки і дачі, артилерійська лабораторія з госпітальним кладовищем під боком (1, 3, 4). Враховуючи розташування в районі Звіринця військових об'єктів, поява військового кладовища цілком закономірна. Воно було ймовірно іновірське, оскільки серед поховань не відзначені православні. Кладовище мало три великих частини: єврейську, караїмську та турецьку. На турецькій ділянці ховали полонених у 1877–1878 рр. турецьких військових (1, 3).

У XX ст. Києву була нанесена непоправна шкода – були зруйновані споруди, з яких власне кажучи і складалося місто. Для формування соціалістичного центру були ліквідовані, розібрані та підірвані найвидатніші

храмові споруди і комплекси; у Другу світову війну зруйновані найміцніші і найкрасивіші будівлі; на період повоєнного відновлення та подальшої розбудови припала найбільша руйнація міських кладовищ.

Кладовище у тому вигляді, у якому знаходимо його на території Києва, сформувалося внаслідок кліматичних особливостей регіону та впливу релігії. Велика кількість родючих земель навколо Києва дозволяла виокремлювати території цвинтарів, де для кожного померлого виділяли свою ділянку. Поховальний обряд був принесений з Візантії до Києва разом з християнською релігією. З точки зору православ'я кладовище – місце, де спочивають померлі до майбутнього воскресіння. Його територія священна, тому вона може слугувати лише місцем для поховання та молитви. Відповідно розумінню цвинтаря, як священного простору, він може бути частиною сакрального комплексу і на ньому можна зводити лише храми та каплиці (8).

Кладовище на Україні, де кожен отримував свою ділянку, стало своєрідною матрицею. Не всяка людина залишала по собі яскравий слід в історії. Але навіть проживши життя буденно – прислугою, селянином чи дрібним чиновником, при похованні кожний отримував свою чарунку і, таким чином, залишав свідоцтво свого життя. У землі кладовище урівнювало людей різного соціального статусу. Такий поховальний комплекс при вивченні надавав багато історичної інформації: за кількістю поховань можна приблизно визначати розміри населеного пункту, при збереженості надгробків – національність і релігійне віросповідання і т. і. Зруйнування кладовища – втрата величезного пласту історичної інформації, який не відновлюється.

На карті знищених пам'яток (1) відзначені 24 зруйновані київські міські кладовища. Це далеко не повний перелік, насправді їх значно більше. До сьогодні у землі знаходять збережені поховання. Така ситуація склалася внаслідок величезного розширення території міста у XX ст. (рис. 1, а), і тому в якійсь мірі закономірна. Але для Києва це велика втрата історичної інформації – немає багатьох жителів міста, наче і не було самого Києва. Серед інших кладовищ постраждали і ті, що мали відношення до русько-турецьких війн.

Цивільне Солом'янське кладовище зберігалося до кінця 1960-х рр. При забудові Солом'янського району з більш старою його ділянкою 1969 р. вчинили так, як з багатьма іншими кладовищами у місті: частину з похованнями героїв русько-турецьких війн знищили, щоб на їх місці збудувати проектний інститут. Інформація, яку зберігало кладовище, втрачена для сьогодення назавжди. Більш пізня ділянка кладовища, на якій ховали ще у середині XX ст., понівечена забудовою з різних боків, але зберігається і до сьогодні (рис. 1, б). Зараз колишні зелені окраїни під назвою Солом'янка – густонаселений район у центрі

Києва, забудований житловими, громадськими і учбовими спорудами. Збережена частина кладовища знаходиться між просп. Повітрофлотським, вул. Солом'янською, М. Кривоноса, І. Кліменка. У кварталі між цими вулицями до кладовища прилягають парк ім. М. Островського та міська забудова (1, 9).

Цивільне кладовище Аскольдова могила, розташоване навколо Миколаївської церкви-ротонди, зберігалося до 1935 р. При спробі створення на Печерську урядового центру був варварські знищений комплекс монастирських споруд і в його складі аристократичний некрополь Аскольдова могила. 1935–1936 рр. на його місці запланували парк і у зв'язку з цим почали ліквідація кладовища: цінні речі з могил було конфісковано, камінь з нагробків використано як будівельний матеріал. Парк культури і відпочинку розпланували, але запроектовані тераси, сходи, фонтани і скульптури не зробили. Ділянка монастирських споруд Військово-Миколаївського собору і Слупської Миколаївської церкви упродовж XX ст. забудовувалася доволі хаотично житловими, громадськими будинками, площею Слави. Зараз ділянка колишнього монастиря – міський район у центрі Києва на Печерську. У 1993 р. Миколаївську церкву-ротонду повернули релігійній громаді і зараз вона належить греко-католицькій церкві. Ділянка аристократичного кладовища – парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва місцевого значення «Аскольдова могила» на перехресті вул. Алея героїв Крут, Паркова дорога, Дніпровський узвіз. На могилах – старі дерева парку (рис. 1, в) (1, 9, 10).

Цивільне Лук'янівське кладовище збереглося до сьогодні. Були зруйновані дві його ділянки, на місці яких збудували громадський будинок. Зараз колишні зелені окраїни під назвою Лук'янівка – забудований район у центрі Києва з житловими і громадськими будинками та великою промисловою зоною. Збережене кладовище розділене вул. Дорогожицькою на дві частини: військову (рис. 1, г) та Державний історико-меморіальний заповідник «Лук'янівське кладовище». Військова частина знаходиться між вул. Мельникова, Сім'ї Хохлових, Дорогожицька, Оранжерейна. У кварталі до цвинтаря прилягає промислова зона. Ділянка Державного історико-меморіального заповідника розташовується між вул. Дорогожицька, Сім'ї Хохлових, Дегтярівська, Оранжерейна. До цього кладовища також прилягає велика промислова зона. Завдяки невтомній праці істориків поховання Лук'янівського кладовища можна вивчати і зараз (1, 3, 9).

Військове Звіринецьке турецьке кладовище ліквідували у 1920-х рр. У першій половині XX ст. будівельні технології не були настільки розвинуті, щоб забудувати складний рельєф Звіринця. Можливо саме тому цю територію використали у якості зеленої зони. У 1936 р. на цій ділянці створили Ботанічний сад Інституту ботаніки АН УРСР (1, 4). Він розмістився на 130 га,

до яких увійшли і ділянки іновірських поховань, турецьких в тому числі (рис. 1, д). У 1944 р. сад був реорганізований у Центральний республіканський ботанічний сад АН УРСР, який функціонує і зараз по вул. Тимірязєвська (6). На його території збереглися Видубицький монастир, який зараз є музеєм, та чоловічий Троїцький Іонінський монастир, який функціонує за призначенням з 1991 р. (11). Київська цитадель зруйнована, від неї залишилося декілька споруд. Колишні військові території на Звіринці забудовані житловими і громадськими будівлями. До території Ботанічного саду прилягають дві міські ділянки – Верхня Теличка і Звіринець, щільно забудовані індивідуальними будинками (9). Оскільки у Києві при розміщені на території кладовищ парків чи зелених зон могили не руйнували, а залишали під шаром землі, можна припустити, що поховання турецьких військових також не були знищені.

Внаслідок складних історичних процесів на території Києва у XX ст., на його території часто зустрічається ситуація, коли на цінних історичних залишках щось збудовано. Якщо споруда зверху є малоцінною, її можливо розібрати, щоб дістатися до нижче розташованих шарів. Значно складніша ситуація, коли це будівля першої половини XX ст., яка отримала статус пам’ятки і її будуть оберігати відповідно законодавству. Або це споруда останніх років, яку на даний момент не рентабельно руйнувати. Звіринецькому турецькому кладовищу в деякій мірі пощастило – на ньому не збудовано капітальних споруд. Саме тому існує можливість його дослідження.

Важливість дослідження військового Звіринецького турецького кладовища полягає в тому, що іноземні поховання – частина історії іншої держави. У конкретному випадку – сторінка історії Туреччини, що загубилася у Києві. На території України зустрічаються цвинтарі, де поховані представники інших народів, деякими з них опікуються держави компактного проживання цих народів. Наприклад, Польща оберігає польські кладовища, Германія розкопує і впорядковує могили своїх воїнів Другої світової війни. Оскільки в Україні ситуація з пам’яткоохоронною діяльністю складна – не вистачає грошей на дослідження, не завжди виконується законодавство, відношення до історичних об’єктів з боку населення не завжди гуманне, саме Туреччина могла б зацікавитися поховання своїх військових, які колись воювали добробут за своєї держави і волею долі залишилися у київській землі. Відродження Звіринецького турецького кладовища не потребує великих зусиль: його можна просто відзначити малими архітектурними формами – огорожею, стелою і т. і.

Список використаних джерел:

1. Проценко Л. Картосхема: Пам’ятки Києва, знищені у XX столітті. – Нью-Йорк–Київ: Бібліотека журналу "Пам'ятки України", 1991. – 1 с.

2. Амелин Ю.Н., Амелин М.Ю. Путеводитель по Турции. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. – 288 с.
3. Київщина: Некрополі міста Києва та його околиць // Некрополі України. – Режим доступу: http//ukrainica.com.ua/ukr/content/2189.
4. Старые карты Киева в хронологическом порядке. – Режим доступу: http//map.kiev.ua/old_maps.html.
5. Закревский Н. Описаніе Кіева: В 3 т. – М.: Тип. В. Грачева, 1868. – Т. 1, 2. – 950 с.
6. Киев: энциклопедический справочник; Под ред. А.В. Кудрицкого. – К.: Главная редакция Украинской Советской Энциклопедии, 1982. – 704 с.
7. Путеводители по архивам России: Крепости. – Режим доступу: http://guides.rusarchives.ru/browse/guidebook.html?bid=238&sid=821257
8. Православие и современность. Электронная библиотека. Кладбища, часовни и их назначение. – Режим доступу: http//lib.eparhia-saratov.ru.?
9. Атлас «Київ»: Щорічне довідкове картографічне видання / Державна служба геодезії, картографії та кадастру. – К.: Державне науково-виробниче підприємство «Картографія», 2010. – Вип. 13. – 176 с.
10. Бачинська О.В. Втрачений сакральний комплекс Миколаївського монастиря на Печерську у Києві // Праці центру пам’яткознавства: Збірник наукових праць. – К.: Центр пам’яткознавства НАНУ і УТОПІК, 2009. – Вип. 16. – С. 269–278.
11. Монастыри и храмы Киева: справочник путеводитель /Сост.: Диакон Александр Кандий. – 2-е изд. – К.: 2001. – 64 с.

Аннотация

В статье рассматриваются четыре городских кладбища Киева, как отпечатки русско-турецких войн; их история; роль кладбища, как исторического свидетельства; вероятность сохранения и возможность возрождения захоронений турецкого кладбища.

Ключевые слова: Киев, русско-турецкая война, кладбище, история, наследие, информация, утрата, возрождение.

The summary

Four urban cemeteries of Kiev, as a print of russian-turkish wars; their history; a role of a cemetery, as historical certificate; probability of preservation and opportunity of revival of burial places of a turkish cemetery are considered in clause.

Key words: Kiev, russian-turkish war, cemetery, history, heritage, information, loss, revival.